

УДК 546.683; 546.22; 546.23; 546.492

І. Д. Олексюк – доктор хімічних наук, професор, завідувач кафедри неорганічної та фізичної хімії Волинського національного університету імені Лесі Українки;

М. Ю. Мозолюк – аспірант Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Л. В. Піскач – кандидат хімічних наук, доцент кафедри неорганічної та фізичної хімії Волинського національного університету імені Лесі Українки;

О. В. Парасюк – кандидат хімічних наук, доцент кафедри неорганічної та фізичної хімії Волинського національного університету імені Лесі Українки

Фазові рівноваги в системах $Tl_2S(Se)-HgS(Se)-SnS(Se)_2$ при 520K

Роботу виконано на кафедрі загальної та неорганічної хімії ВНУ ім. Лесі Українки

Вивчено взаємодію між компонентами в системах $Tl_2X-HgX-SnX_2$ ($X - S, Se$) при 520 K за результатами рентгенівської порошкової дифрактометрії. У системах встановлено утворення тетраарних сполук Tl_2HgSnS_4 та $Tl_2HgSnSe_4$, які кристалізуються в ПГ = $I\bar{4}2m$ з параметрами елементарної комірки $a = 0,78586(3)$, $c = 0,67005(3)$ нм і $a = 0,79947(4)$, $c = 0,67617(4)$ нм відповідно.

Ключові слова: халькогеніди талію, кристалічна структура, рентгенівська порошкова дифрактометрія.

Олексюк І. Д., Мозолюк М. Ю., Піскач Л. В., Парасюк О. В. Фазові рівноваги в системах $Tl_2S(Se)-HgS(Se)-SnS(Se)_2$ при 520K. Изучено взаимодействие между компонентами в системах $Tl_2X-HgX-SnX_2$ ($X - S, Se$) при 520 K по результатах рентгеновской порошковой дифрактометрии. В системах установлено образование тетраарных соединений Tl_2HgSnS_4 та $Tl_2HgSnSe_4$, которые кристаллизуются в ПГ = $I\bar{4}2m$ с параметрами элементарной ячейки $a = 0,78586(3)$, $c = 0,67005(3)$ нм и $a = 0,79947(4)$, $c = 0,67617(4)$ нм соответственно.

Ключевые слова: халькогениды таллия, кристаллическая структура, рентгеновская порошковая дифрактометрия.

Oleksyuk I. D., Mozolyuk M. Y., Piskach L. V., Parasyuk O. V. Interaction of the Components in $Tl_2S(Se)-HgS(Se)-SnS(Se)_2$ Systems at 520 K. Interaction of the components in $Tl_2S(Se)-HgS(Se)-SnS(Se)_2$ systems at 520 K has been determined using X-ray powder diffraction. The formation of the Tl_2HgSnS_4 and $Tl_2HgSnSe_4$ ($SG I\bar{4}2m$; $a = 0,78586(3)$, $c = 0,67005(3)$ nm and $a = 0,79947(4)$, $c = 0,67617(4)$ nm) compounds in the respective systems have been established.

Key words: thallium chalcogenides, crystal structure, X-ray powder diffraction.

Постановка наукової проблеми та її значення. Одержання матеріалів із заданими характеристиками – найбільш актуальна проблема сучасної хімії, зокрема це стосується класу халькогенідних напівпровідникових матеріалів. Одним із методів її вирішення є вивчення багатокомпонентних сполук, оскільки їх властивості можна цілеспрямовано змінювати за рахунок зміни компонентів, співвідношення між ними, а також умов отримання певного матеріалу. Цікавим у цьому аспекті є дослідження фізико-хімічної взаємодії у системах $Tl_2X-B^{II}X-D^{IV}X_2$ ($B^{II} - Zn, Cd, Hg$; $D^{IV} - Si, Ge, Sn$; $X - S, Se, Te$) для пошуку нових тетраарних фаз, аналогічних до Cu- і Ag-вмісних.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Згідно з літературними даними [1], у системі Tl_2S-HgS утворюються дві тернарні сполуки. $HgTl_4S_3$ плавиться інконгруентно при 553 K і є стабільною в температурному інтервалі 553–518 K. $Hg_3Tl_2S_4$ утворюється за перитектичною реакцією при 648 K і володіє поліморфним перетворенням при 493 K. Селенідна система $Tl_2Se-HgSe$ вивчалася в роботі [2], де встановлено утворення тернарної сполуки $Hg_3Tl_2Se_4$, яка плавиться інконгруентно при 691 K і володіє поліморфним перетворенням при 568 K. У системі $HgS-SnS_2$ тернарних фаз не виявлено [3]. У роботах з дослідження системи $HgSe-SnSe_2$ [4–6] вказано про існування тернарної сполуки Hg_2SnSe_4 , яка утворюється за перитектичною реакцією (853K) і володіє поліморфним перетворенням при 830 K. Hg_2SnSe_4 кристалізується в структурі тіогалату (дефектного халькопїриту) з параметрами елементарної комірки $a = 0,57770(2)$ нм, $c = 1,15570(7)$ нм [7] ($a = 0,5779$ нм, $c = 1,1558$ нм [6];

$a = 0,578$ нм, $c = 1,155$ нм [4]). Під час вивчення системи Tl_2S-SnS_2 встановлено утворення трьох сполук: з конгруентним характером плавлення – Tl_4SnS_4 (738 К) та Tl_2SnS_3 (698 К), а також $Tl_2Sn_2S_5$, що плавиться інконгруентно при 733 К [8]. Всі три сполуки кристалізуються в моноклінній сингонії: Tl_4SnS_4 (ПГ $P2/m$, $a = 0,8357$; $b = 0,8246$; $c = 1,5334$ нм) [9], Tl_2SnS_3 (ПГ $P2/m$, $a = 0,7419$; $b = 0,3842$; $c = 2,3268$ нм) [9], $Tl_2Sn_2S_5$ (ПГ $C2/c$, $a = 1,1115$; $b = 0,7723$; $c = 1,1492$ нм) [10]. Під час вивчення селенідної системи $Tl_2Se-SnSe_2$ встановлено утворення трьох сполук: $Tl_2Sn_2Se_5$ – утворюється при 648 К і перитектично розкладається при 733 К; Tl_2SnSe_3 – плавиться конгруентно при 745 К; Tl_4SnSe_4 – плавиться інконгруентно при 698 К. Сполука Tl_2SnSe_3 володіє орторомбічною сингонією (пр. гр. $Pnam$) з параметрами елементарної комірки $a = 0,8051(3)$ нм, $b = 0,8169(3)$ нм, $c = 2,124(1)$ нм [11]. Tl_4SnSe_4 кристалізуються в моноклінній сингонії (пр. гр. $P121/c1$) з параметрами ґратки $a = 0,8481(2)$ нм, $b = 0,8411(2)$ нм, $c = 1,5800(5)$ нм [12].

Результати дослідження ізотермічних перерізів систем $Tl_2S-HgS-SnS_2$ та $Tl_2Se-HgSe-SnSe_2$ є предметом нашого дослідження. Ця робота є частиною систематичного дослідження взаємодії в халькогенідних системах $Tl_2X-B^{II}X-D^{IV}X_2$ ($B^{II} - Zn, Cd, Hg$; $D^{IV} - Si, Ge, Sn$; $X - S, Se, Te$).

Матеріали та методи. Як вихідні компоненти для виготовлення сплавів систем $Tl_2S(Se)-HgS(Se)-SnS(Se)_2$ використовували прості речовини Tl, Sn, S, Se (усі чистотою не менше 99,99 мас. %) і попередньо отримані $HgS(Se)$ (Hg – 99,999 мас. %). Синтез зразків проводився однотемпературним методом у вакуумованих кварцових ампулах; максимальна температура становила 870 К; температура відпалу – 520 К протягом 250 год.

Для вивчення фазових рівноваг у сульфурвмісній квазіпотрійній системі було синтезовано 30, а у селенвмісній – 45 зразків, які досліджували методами РФА та РСА. Рентгенодифракційні спектри відбиттів одержували на приладі ДРОН 4-13 з Ni-фільтром у режимі покрокового сканування із використанням CuK_{α} -випромінювання ($10 \leq 2\theta \leq 80$, кроком лічильника $0,05^\circ$ та часом експозиції 2 с у точці для РФА, $10 \leq 2\theta \leq 100$, кроком лічильника $0,02^\circ$ та часом експозиції 20 с для РСА). Обробку даних здійснювали за допомогою пакету програм PDWin2 та CSD.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Ізотермічні перерізи квазіпотрійних систем $Tl_2S(Se)-HgS(Se)-SnS(Se)_2$ зображено на рисунках 1 та 2 відповідно.

У сульфурвмісній системі ми підтвердили існування сполук Tl_4SnS_4 (ПГ $P2_1/c$), Tl_2SnS_3 (ПГ $P2_1/c$) та $Tl_2Sn_2S_5$ (ПГ $P2_1/c$). Результати дослідження перетину $Tl_2S - HgS$ не підтвердили існування $HgTl_4S_3$, а натомість $Hg_3Tl_2S_4$ ми встановили утворення тернарної фази $Tl_2Hg_2S_3$. При температурі 520 К виявлено нову тетрарну сполуку Tl_2HgSnS_4 , яка кристалізується в нецентросиметричній тетрагональній просторовій групі $I4_2m$ з параметрами елементарної комірки $a = 0,78586(3)$ нм, $c = 0,67005(3)$ нм. Структура сполуки Tl_2HgSnS_4 є надструктурою до структурного типу $TlSe$.

Результати вивчення фазових рівноваг у селеновмісній системі підтверджують існування сполук Hg_2SnSe_4 , $Tl_2Sn_2Se_5$, Tl_2SnSe_3 , Tl_4SnSe_4 . Під час уточнення діаграми стану $Tl_2Se-HgSe$ встановлено існування тернарної сполуки складу $Tl_2Hg_2Se_3$ замість $Hg_3Tl_2Se_4$. При температурі 520 К виявлено нову тетрарну сполуку $Tl_2HgSnSe_4$ ($a = 0,79947(4)$ нм, $c = 0,67617(4)$ нм), яка ізоструктурна Tl_2HgSnS_4 .

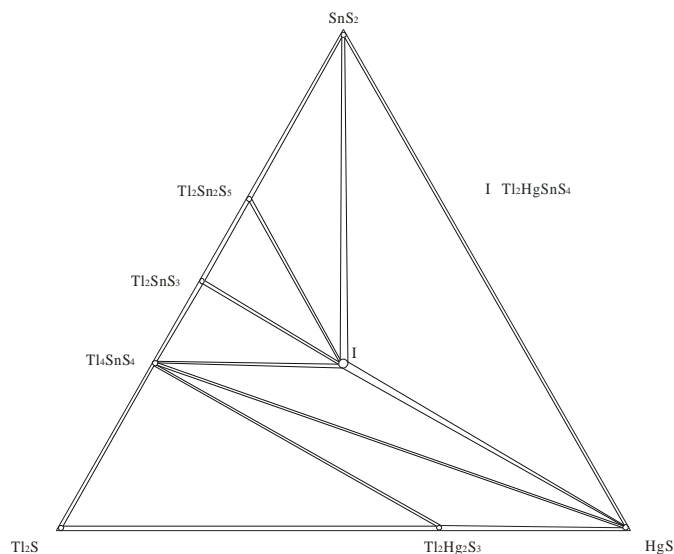

Рис. 1. Ізотермічний переріз квазіпотрійної системи $Tl_2S-HgS-SnS_2$ при 520К

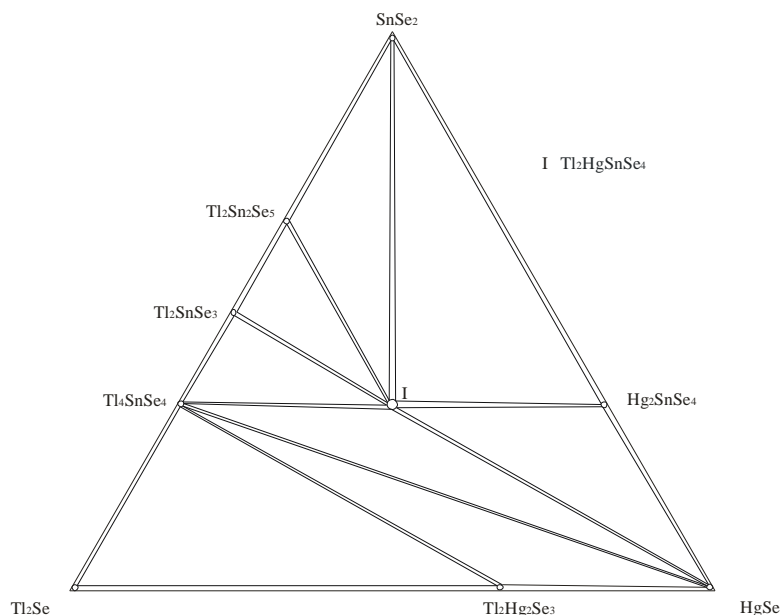

Рис. 2. Ізотермічний переріз квазіпотрійної системи $Tl_2Se-HgSe-SnSe_2$ при 520K

Досліджувані системи подібні за характером взаємодії компонентів. Поява у селеновмісній системі на обмежувачій стороні $HgSe-SnSe_2$ тернарної сполуки Hg_2SnSe_4 зумовлює ще одну рівновагу $Hg_2SnSe_4-Tl_2HgSnSe_4$.

Висновки. Побудовано ізотермічні перерізи діаграм стану систем $Tl_2S(Se)-HgS(Se)-SnS(Se)_2$. Підтверджено існування деяких відомих з літератури тернарних сполук. В обох системах виявлено нові тетрарні сполуки $Tl_2HgSnS(Se)_4$.

Література

1. Kuliev A. A. Phase equilibria in the Tl_2S-HgS and $Tl_2Se-HgS$ systems (in Russian) / A. A. Kuliev, M. M. Asadov, R. A. Kuliev, M. B. Babanly // Zhurn. neorgan. khimii. – 1978. – № 23(3). – P. 854–856.
1. Asadov M. M. Phase equilibria and thermodynamic properties of the $Hg-Tl-Se$ system / M. M. Asadov, M. B. Babanly, A. A. Kuliev // Zhurn. neorgan. khimii. – 1982. – № 27(12). – P. 3173–3178.
2. Motria S. F. Physico-chemical investigation of the $HgS-SnS$, $HgS-SnS_2$ systems (in Russian) / S. F. Motria, E. E. Semrad, Yu. V. Voroshilov, I. I. Yatskovich // Zhurn. neorgan. khimii. – 1988. – № 33(8). – P. 2103–2105.
3. Motria S. F. Phase equilibria in the $Ge(Sn)Se_2-HgSe$ systems / S. F. Motria, Yu. V. Voroshilov, M. V. Potoriy, E. E. Semrad // Ukr. khim. zhurn. – 1986. – № 52(8). – P. 807–809.
4. Motria S. F. Mercury – germanium (tin) – sulfur (selenium) ternary systems / S. F. Motria // Polych. i svoistva slozhn. polyprovodn. – 1991. – P. 17–26.
5. Voroshilov Yu. V. Phase equilibria in the mercury – tin – sulfur (selenium) systems / Yu. V. Voroshilov, S. F. Motria, E. E. Semrad // Zhurn. neorgan. khimii. – 1993. – № 38(6). – P. 1061–1064.
6. Gulay L. D. Crystal structure of the $Ag_{2.66}Hg_2Sn_{1.34}Se_6$ and Hg_2SnSe_4 compounds / L. D. Gulay, O. V. Parasyuk // J. of Alloys and Compounds. – 2002. – № 337 (1–2). – P. 94–98.
7. Готук Али Аларик. Исследование фазовых равновесий и термодинамических свойств систем, образованных халькогенидами таллия и олова (свинца) : автореф. дис. ... канд. хим. наук / Али Аларик Готук. – Баку, 1978. – 18 с.
8. Ajavon A. Section SnS_2-Tl_2S du systeme ternaire Thallium – Etain – Soufre / A. Ajavon, R. Eholie, Y. Piffard, M. Tornoux // Revue de Chimie Minirale. – 1983. – B. 20. – № 3. – P. 421–425.
9. Eulenberger G. $Tl_2Sn_2S_5$, ein Thallium (I) – thioannat (IV) mit fünffach koordiniertem Zinn / G. Eulenberger // Z. Naturforsch. – 1981. – B. 36. – № 6. – S. 687–690.
10. Jaulmes S. Structure cristalline du seleniure d'etain(IV) et de thallium(I): Tl_2SnSe_3 / S. Jaulmes, P. Houenou // Materials Research Bulletin. – 1980. – № 15. – P. 911–915.
11. Akinochi G. Etude structurale de Tl_4SnSe_4 / [G. Akinochi, P. Houenou, S. Oyetola et al.] // Journal of Solid State Chemistry. – 1991. – № 93. – P. 336–340.

Статтю подано до редколегії
29.09.2010 р.